

OSMANLI FİKİR HAYATINDA “KADİZÂDELİLER”

YRD. DOÇ. DR. MEMET KARAGÖZ
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

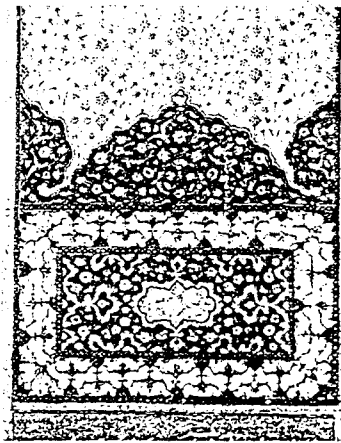
Onyedinci yüzyılda Osmanlı Devleti'nde önemli siyasî, iktisadî ve içtimâî buhranlar yaşanmıştır. Bu buhranlara çözüm yolları teklif eden devrin münevver ve mütefekkirleri arasından bir ilim ve fikir adamı, mahiyeti itibariyle Osmanlı gelenekçi düşünce yapısından farklı görüşler¹ beyan etmiş ve bu düşünce etrafında bir taraftar topluluğu oluşmuştur. İstanbul'da, Kadızâde Mehmet Efendi adında, vaziflik vazifesi yapan bir zatın fikirlerinden hareketle başladığı için adına iza-feten “Kadızâdeliler Hareketi” denilmektedir. “Dinde tasfiye”² şeklinde ortaya çıkan hareket, IV. Murat (1623-1640) zamanında başlamış ve IV. Mehmet (1648-1687) devrinin ortalarına kadar devam etmiştir. Kaba bir bakışla İslâm dinini, Kur'an ve sünnet İslâmı'na, bir başka ifade ile, dine sonradan ilave edilen Bid'at'ların dinden temizlenmesi maksadına yönelmiş “Selefi” hareketlerden biridir.³ İslâm toplumlarının tarihinde az da olsa müşahede edilen bu tarz düşünceler ve hareketler umumiyetle toplumların siyasî, içtimâî ve iktisadî buhranlı dönemlerinde ortaya çıkmaktadırlar. İlim ve fikir adamları kendi içinde yaşadıkları cemiyetlerin veya devletlerin içine düştükleri buhranlara çare bulmak maksadıyla ortaya koydukları görüş ve düşüncelerin buhranlı zamanlarda, diğer zamanlara nazaran farklılıklar göstermesi tabiidir. Bunun sebebi böyle dönemlerde çoğunlukla toplumların hayatındaki sıkıntılara müsavî, zihniyet değişikliği de yaşanmaktadır.⁴ Bazen aklı selim ölçülerinin yanında ifrata varan görüşler de ortaya çıkmaktadır. Kadızâdeliler düşüncesinin kurucusu kabul edilen Mehmet Birgivi ve onun takipçileri içinde yaşadıkları dönemin şartlarını tahlil ve tetkik ettikten sonra hal çareleri teklif ederken, sıkıntıların kaynağı olarak toplum hayatı ve onun düzenleyicisi olan devletle ilgili taassuba varan keskin görüşler beyan etmişlerdir. On-

lara göre, Osmanlı toplum hayatı ve bu hayatı düzenleyen esaslar, İslâm dininin yaşandığı örnek dönem kabul edilen Kur'an ve sünnetten uzaklaştırılmıştır. Devlet ve millet hayatında meydana gelen buhranların sebebi budur. Devletin ve toplumun müreffeh günlerine dönebilmeleri için “Bid'at”ların kaldırılmasının şart olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüş sahiplerinin yaklaşık yüz senelik bir süre, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve dinî düşünce alanında tesirleri olmuştur. Kadızâdeliler hareketi; siyasî görüşleriyle, Osmanlı devlet idarecileri üzerinde “Hoca nüfuzu”⁵, dinî düşünceleriyle de “tasfiyeci” şeklinde adlandırılmıştır.⁶

Müslüman-Türk toplumunun günlük hayatında bir kelime olarak çok telaffuz edilmesine karşılık, mana ve mahiyetinin aynı nispetle bilinmeyen tefekkür -düşünce-kelimesidir. Tefekkür, ilim ve bilgi kelimeleri çoğu defa birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Yine bir ilim dalı olmasına rağmen, bu sahada fazla eserin bulunmadığı Türk Tefekkür Tarihi'nde ilim çevrelerinde fazla tanınmamaktadır. Tefekkür, lügatte; düşünme, fikretme, zihin yorma demektir.⁷ Tefekkür, medeniyetin suuru olduğu için medeniyetin özü ve ruhu demektir. Bir taraftan

ilim olmak itibariyle teknik medeniyetin tarihine, bir taraftan da felsefe olmak itibariyle medeni hayata aittir. Tefekkür tarihi sadece ilim ve felsefeden de ibaret değildir. İlim ve Felsefe tarihleri, Tefekkür Tarihi'nin birer parçasıdır.⁸

Tefekkür Tarihi, “Hiç kimsenin malı olmayan bütün cemiyetin ortak malı olmak seviyesine yükselen kıymetleri, hikmeti” ilim sahası olarak seçmiştir. Teknik olarak, ilmin alanının hudutları insan, toplum ve kültürü kendisine konu edinen diğer sosyal ilimlerin alanlarına saygı göstermek kaydı-şartıyla, aklın hudutlarında kalan “makuliyet alanı” ve “maşerî vic-

Kırk Hadis başlık süslemesi (1540). (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi)

dan" gibi ferdin hudutlarının, "kamu" alanıyla sınırlan-
dığı, engin ve muazzam bilgi yığını işlemdir. Bu en-
gin ve muazzam yığın bilgi, "Bilgelik" malzemesi ola-
rak, "nazari" ve "ameli" taraflarıyla, illa hayatın ve me-
deniyetlerin özü ve ruhudur. İnsanın günlük hayatın-
da belki de pek farkında olmadığı tarihi tevarüs, kendi-
ne vefayı beklercesine akıl, fikir, ilim ve irfan toplamı-
dır. Türk insanı için bu toplamın devleri "Ebed-i müd-
det", kültür mirası ise, "Din-i Devlet Mülk-i Mil-
let"dir.⁹ Türk tefekkürünün tarihi geçmişini kendisine
konu edinen Türk Tefekkür Tarihi ise, Türk Medeniyet
Tarihi'nin en mühim kısmı olarak maalesef gerekli ilgi-
yi görmediğinden, ilim sahası olarak da yeteri kadar ça-
lışmaları bulunmamaktadır. Türk Tefekkür Tarihi ve has-
saten Osmanlı dönemi üzerine yapılan çalışmalar hala
başlangıç noktasındadır. En azından şimdilik başlangıç
noktasındaki emeklemeye devam etmek-
tedir. Tefekkür Tarihi çalışmalarının bir
çok ilim sahalarından farklı zorlukları da
bulunmaktadır. Bu zorlukların sahada ya-
pılan çalışmaların örnek azlığı veya usul
tartışmaları olduğunu söyleyebilir.

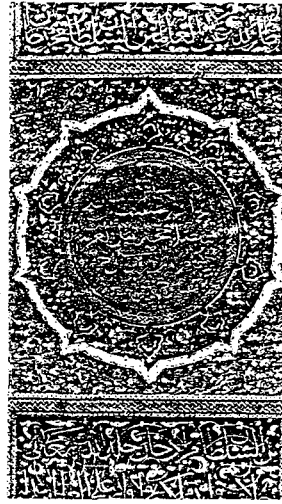
Osmanlı dönemi tefekkür tarihi çalış-
malarının azlığının sebeplerinin de aynı
olduğu kabul görmektedir. Bu sebepleri
iki maddede toplamak mümkün olabilir.
Birincisi, Osmanlı düşünce mirasının kül-
liyatlı olmasıdır. Zira Osmanlı düşüncesi
son derece zengin malzemeleri olan İslâm
ve Türk tarihinden beslenmektedir. Bu
muazzam kaynaklar yazılı oldukları gibi
sözlü-şifahidirler. İkincisi, bu mirasın
eserleri ile ilgili neşir ve tenkit çalışmaları
yeterli seviyeye ulaşamadığından hâlâ
"usul meselesi"nin halledilememiş olma-
sıdır. Bir hususun daha hatırlatılması gerekmektedir ki,
Türk Tefekkür Tarihi'nin Osmanlı dönemi ile alakalı
çalışmalar Türkiye'de az olduğu gibi Batı'da da yok dene-
cek kadar azdır. Halbuki, Batı'da Osmanlı siyasî tarihi
hakkında binlerce kitap, makale, doktora tezi yapılmış
ve yapılmaya devam etmektedir.¹⁰

Burada şöyle bir ihtimal de unutulmamalıdır ki,
Osmanlı tefekkürü çalışmalarının en mühim meselesi
"usul meselesi" olmayabilir. Zira, Osmanlı tefekkürünün
tarihi süreci ile ilgili az da olsa çalışmalar yapılmıştır.
Fakat bu çalışmalar daha ziyade siyasî tarih başlığı altın-
da yapılan tetkiklerin arasına sıkıştırılmıştır. Türk Te-
fekür Tarihi'nden ayrı olarak Osmanlı dönemi tefekkürü
bir ilim dalı olarak teşkil ederken pek kolay olmayaca-
ğı, belki bazı tartışmaların da o zaman yaşanabileceği
hatırdâ tutulmalıdır.

Yukarıda kısaca bir girizgah şeklinde izahına ihtiyaç
hissettığımız çerçeve zemininde, Kadızâdeliler konusu
ele alınırken, Osmanlı dönemi tefekkürünün
XVII. yüzyıla kadar tarihi seyri hakkında, bu geleneğe
aykırı olarak ortaya çıkan Kadızâdelilerin fikrî görüşü-

nün sebeplerinin de anlaşılması bakımından, kısaca bil-
gi vermek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıkışını hazırla-
yan siyasî, içtimai, iktisadî ve kültürel şartlar; Moğolların
Anadolu'ya seferi ve Köseadağ (1243) mağlubiyeti ile
başlamıştır. Anadolu'da Moğol tahakkümü Türkiye Sel-
çuklu Devleti'nin dağılması ve yıkılması sürecini başla-
tırken, Anadolu Türk Beyliklerinin tarih sahnesine çık-
malarının da sebeplerini hazırlamışlardır. Aralarında Os-
manlı Beyliği'nin de bulunduğu Anadolu Türk Beylik-
leri, küçük ve güçsüz beylikler halinde ortaya çıkarlar-
ken ara dönem Türk tarihi miraslarında hakkıyla taşıyıcı-
sıdır. Anadolu beylikleri, XIII ve XIV. asırlarının
tarihi mirasının taşıyıcılığını yaparken, Türk tarihi mi-
rasına kıymetler de katmışlardır. Beylikler dönemi,
Türk Tefekkür Tarihi'nin sayfalarının aralanması gere-

Kur'an Tezhibi, Hattat Şeyh
Hamdullah, (1496), (T.S.M.)

ken önemli bir geçiş dönemidir. XIII
yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, İslâm'ın doğuşu ile başlayan Emevî ve özel-
likle Abbâsilerle atak bir dönem yaşayan İslâm ilim ve fikir hayatında dikkat çeki-
ci bir yavaşlama ve hissedilir durgunluk
dönemi yaşanmaktadır. Sadece, kısmi ola-
rak İran ve Maverâünnehir bölgelerinde
canlılık devam etmektedir. Diğer Anado-
lu Beylikleri gibi Osmanlı'nın da ilim ve
tefekürü bu kaynaklardan beslenerek ge-
leşmiştir.¹²

Yeni gelen ilim ve tefekkür adamları-
nın da katkılarıyla, XIII. asırda önce Ana-
dolu Türkçesinde dil inkılabı yaşanmaya
başlanmıştır. Arapça ve Farsçadan eserler
tercüme edilirken, Türkçe eserler de ya-
zılmıştır. Özellikle, tarikatlar, Türkçe ile
geniş halk topluluklarına şiirler, ilahiler
söylemekte, Türk Divan şiiri ilk eserlerini vermektedir.
Türk destanlarının en güzel örnekleri Battalnameler,
Dânişmendnâmeler... ortaya çıkmış, Bektaşî ve Nasred-
din Hoca fıkraları, halk fıkralarının ve Türk hikmetinin
harikulade örnekleri olarak temayüz etmiştir. Bu fıkra-
lardaki nükteler, us, nasihat sözleri¹³ adeta gelecekteki
Osmanlı'yı haber verir gibidir. Moğol istilası ile gelen
hikmet parıltıları sadece dil ve edebiyatta değil, ilim, te-
fekür ve sanatta, incelik ve zarafetin çizgileriyle dini-
medeni eserler de görülmektedir.¹⁴

Diğer taraftan, Beyliklerin beslediği kaynaklar ara-
sından köylü, şehirli, Alperen, Baba, Abdal ve Ahiler gi-
bi temel şahsiyetlerin tefekkür ve gayretleri de dikkate
değer seviyededir.¹⁵ Şu ana kadar yapılan çalışmalarda
Osmanlı düşüncesinin oluşmasında mühim katkıları
olan kişilerin hüviyet ve şahsiyetleri hakkında teferruatlı
bilgilerimiz bulunmamakla beraber az miktarda bilgi
sahibiyiz. Bu kişilerin çoğunluğu fakih ve sufilerdir.¹⁶
Zaman içerisinde ilim adamı diye adlandırılanların sayı-
sı artmakla beraber klasik dönemde de durum farklı de-
gildir.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde görü-

len şeriat-tarikat dengesi XIV-XVI. asırlar içerisinde yazılan fıkıh-tasavvuf-felsefe-kelam gibi ilim ve disiplinlerin birlikte ele alındığı eserlerin vasıtasıyla daha da pekiştirilerek zahir-batın dengesinin muhafazası ve devamı sağlanmıştır.¹⁸ Osmanlı düşünce yapısında ki, bu durum; Osmanlı insanının dünya görüşünü şekillendirirken dünya görüşü de düşüncesini şekillendirmektedir. Belki, ilim ve tasavvufi tecrübeden çok sır peşinde koşulduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Kazanılmış sistematik ve sezgiye dayalı ve yahut bağışlanmış bilgi manasına gelen ilim ve marifet birbirinden ayrılmamaktadır.

Osmanlı tefekkürü iki kaynaktan beslenmiştir: Medreseler ve Tekkelerdir. Osmanlı medreseleri, Selçuklu ve Anadolu Beylikleri medreselerini esas alarak kurulmuşlardır. Bu kuruluş biçimleri önceleri örnek aldıkları tarzda eğitime devam etmişlerdir. I. Bayezit döneminde ilk düzenlemeler yapılmıştır. II. Murat devrinde Edirne'de Helebiye ve Daru'l-Hadis medreselerinin açılmasıyla gelişen düzenlemeler nihayetinde Fatih devrinde köklü bir teşkilatlanma düzenine kavuşturulmuştur. Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu'nun aralarında bulundukları bir maarif heyetinin "Kanun-ı talebe-i ulum" adıyla hazırladığı medrese tüzüğü, Kanuni'nin Süleymaniye Medresesi'nin açılışına kadar devam etmiştir.¹⁹ XVI. asırda Osmanlı Medeniyeti mükemmel -klasik dönemine yükselirken medeniyetin özü ve ruhu demek olan Osmanlı tefekkürü de mükemmel- klasik dönemine ulaşmıştır.²⁰ Klasik, kemale tekabül ediyorsa kemal, aynı zamanda ölçü de demektir.²¹ Medreselerin teşekkülünden itibaren Osmanlı ilim anlayışının idarî ve dini bir mühüve arz ettiği söylenebilir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin siyasî ve sosyal yapısıyla yakından alakalıdır.

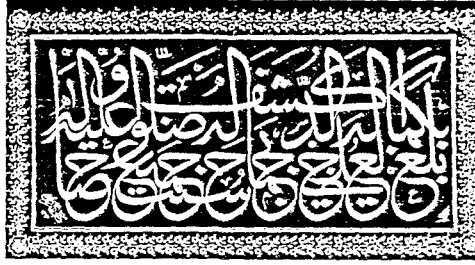
Osmanlı ilim adamları esasını, akli ve nakli ilimlerin meydana getirdiği medreselerden mezun olmaktadır. İlim adamları kendi okuduklarını başkalarına okutan bir süreçte bazen telif eserler yazsalar da, haşiye, şerh ve tercümelerin ağırlıkta olduğu bir tarzı takip etmektedirler.²² Osmanlı medreselerinde eğitim, kitap geçmek ve sonra bir üst seviyeye yükselmek esası üzerine şekillenmiştir.²³ Medreselerden verilen icazetler ve okunan ve okutulan kitaplardan hareketle bir düşünce geleneği tespiti yapmak zor olmamaktadır. Daha geniş bir ifade ile Osmanlı düşünce geleneğinde etkili düşünce usulünün, okutulan kitaplardan çıkarılması mümkündür. Bu eserler bir düşünce usulünce yazılmaktadırlar. Osmanlı medreselerindeki eğitimde usul olarak, zihin, hafıza ve muhakeme fonksiyonu dikkate alınarak nakli bilgiler yanında düşünciyi geliştiren akli ve felsefi-kelamî bilgilere de yer verilmektedir. İslâm dünyasında kelâmın kapılarını felsefe ve mantığa açarak yeni bir dönem başlatan Gazali (öl. 1151) ve aynı yolun takipçilerinde Fah-

reddin Razi (öl. ...) kelâmı iyice aklileştirerek Eşari kelâmına yeni üslup ve terminoloji getirmiştir. İslâm dünyasında Eşarilik yayılmıştır. Aslında "Hanefi-Maturidi"²⁵ olan Türkler arasında zamanla, okunan kitaplar ve başka sebepler dolayısı ile "Eşarilik" yaygınlaşmıştır. XIV. asırda Anadolu'da Alaeddin Esved (1475), Davud-ı Kayseri (öl. 1335)²⁶ ve Kadı Burhaneddin (öl. 1398) ve Cemaleddin Aksarayı (öl. 1388) ile temsil edilen "Eşari-Hanefi" usul olmuştur. Osmanlı medreselerini Nizâm, düzen olarak etkileyen Selçuklu "Nizâmiye Medreseleri" usul olarak da etkilemekte gecikmemiştir.²⁷

Zira Osmanlı medreselerinde, Fahreddin Razi geleneğinden Nasreddin et-Tusi (öl. 1273) "Tecridü'l-İtikat" veya "Tecridü'l-Kelam" adlı eseri Seyyid Şerif Cüzcani (öl. 1413) tarafından yazılan haşiyesiyle ortaya çıkmış olan "Haşiye-i Tecrid" adlı eseri okutulmuştur. Hatta bu eserin okutulmasından dolayı, aynı zamanda medrese eğitiminde bir seviyeyi belirtmek üzere, "Yirmili Medreselere" "Haşiye-i Tecrid Medreseleri" denilmektedir.²⁸

Osmanlı medreselerine müsavî olarak Osmanlı tefekkürünün diğer yarısı tekkelerde teşekkül etmiştir.²⁹ Gayesi insanın iyi bir kul olmasını sağlamak olan tasav-

vuf kaynağını Kur'an ve sünnetten almış³⁰ ondan neşet eden tarikatlar da Osmanlı'nın hayatında devletin kuruluşundan itibaren varlığını devam ettirmiştir. Müslümanların yaşadıkları her yerde müntesipleri olmuş müessis yapıları olarak tarikatlarla günümüze kadar gelmiştir. Tasavvufun nazari tartışmasından öte esas olan, tasavvufun İslâm dünyasında sosyal hayata geniş

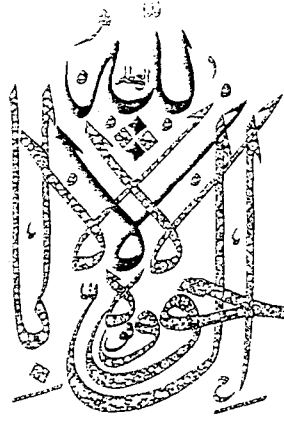

Celî sülûs levha, Mehmed İzzet Efendi'den Hz. Peygamber hakkında manzum Arapça övgü (? - 1889)

ölçüde birleşerek, inanmış halk kütelleri arasında büyük alaka ve heyecan uyandıran bir iman, fikir ve irfan cereyanı ve aşk hadisesi haline gelmiş olmasıdır. İslâm devletleri ve milletleri coğrafyasında ananevi İslâm ilimlerini öğreten medreseler çoğalırken, bir taraftan da serbest tefekkür ve heyecan sistemlerini daha geniş halk kütellerine yaymak ve insanlara Allah'a varma yollarını göstermek amacıyla medreselerden çok fazla sayıda tekkeler kurulmuştur.³¹

Türklerin İslâm dinini seçmelerinde tesirleri olan Maveraünnehir tarikatları, Türk tefekkürünün de en mühim kaynaklarından birisi olmuştur. Selçuklular döneminin fetih hareketlerinin ve Osmanlıların kuruluşundan itibaren Osmanlı devlet ve medeniyetinin sağ ayağında müessis ve münşi vazifesi yapmışlardır: Yesevî dervişleri ve Horasan erenleri.³² Türkçe yazılmış Divan-ı Hikmet'i elden ele ve dilden dile dolaşan bütün bu Türkmen dervişlerinin, Ahmet Yesevî'ye mensubiyetleri iddia edilmektedir.³³ Osmanlı Devleti'nin kurulduğu zaman diliminde, tasavvuf ve tarikatlar tekamülünün en üst seviyesine ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in, devlerin teşekkülü sırasında yanında bulundurduğu kişilerin fakih ve tarikat şeyhlerinden oluş-

ması tesadüf olmamalıdır. Dursun Fakih, Ömer Fakih, Şeyh Edebalı ve Şeyh Süleyman gibi.³⁴ Osmanlı'nın müessesesi ve medeniyeti, fikri hayatı, ilmi ve irfanı bu kişilerce inşa edilmiştir. Osmanlı'nın ilim ve fikir hayatının bu kurucu şahsiyetleri, iki esas malzeme sahibidirler ki, bunlar; "akıl" ve "ilim" dir. Sermayeleri Türk milletinin tarihi tefekkür mirasıdır. Hazinesi, Türk tarihidir. Burada, Tefekkürü şahsi olmayan ve kimin yaptığı bilinmeyen ancak bütün bir milletin ortak eseri olan diye tarif edersek, buraya "Hikmet" denilmektedir. Hikmet bir tarafıyla "dünya görüşü", bir diğer tarafıyla "ahlak"tır.³⁵ Osmanlı da derin izler bırakan Ahmet Yesevî'nin eserine "Divan-ı Hikmet" adını vermesi tesadüfi olmamalıdır. Yesevî'nin Orta Asya'da meydana getirdiği halk tasavvuf edebiyatı bir "Hikmet" tarzı teşekkül ettirmiş ve bugüne kadar devam eden mutasavvıf-şii'lerine örnek olmuş, bu edebiyatın merkezi de tekkelerdir.³⁶ Osmanlı fakihleri ise, "Ehl-i sünnet" adı verilen İslâm dininin umumî kabul gören din hayatını sürdürürebilmek için çaba harcamaktadırlar. Fakihlerle, süfilerin birleştikleri ortak alan "ahlaklı bir toplum hayatı" meydana getirmektir. Bu ortak alanın hazırlayıcısı ve koruyucusu "Devlet"tir. Osmanlı devlet adamları kendilerine gaye olarak "Din-i Devlet ve Mülki-Millet"i yaşatmak ve baki kılmak için vazife kabul etmişlerdir. Osmanlı sultanlarının XVI. asrın sonuna kadar, devletlerin teşekkülündeki fikre daima bağlı kaldıkları medrese-tekke terkinin meydana getirdiği ahenkli dengeyi korumaya kararlı oldukları bilinmektedir.

Mustafa Râkım Efendi'nin hatı (1826)

Osmanlı'da Müslüman insanın eğitimi ya o çağı gereği kabul edilen hukuk, ilahiyat, mantık dilbilgisi medreselerde ya da tekkelerde hikmet öğretiliyordu. Osmanlı'nın eğitim müesseselerinde medrese-tekke ayrılığı olsa da, medrese-tekke ikiliği en azından XVII. asırdaki medrese-tekke kavgalarına kadar yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi, bir çok müderrisin aynı zamanda şeyh olması veya Osmanlı eğitiminin verildiği yerler itibarıyla medreseler ve tekkeler birbirinin mütemmimi olmalarıdır.³⁷ Bu müesseselerin dayanışmacı eğitimleri iyi eğitilmiş-ahlaklı insan ve sağlıklı toplum güçlü devlet terkihi bir medeniyet teşekkülünün kaynaklarını meydana getirmiştir. Osmanlı Medeniyeti millî, İslâmî ve insanî saç ayakları üzerine inşa edilmiştir.³⁸ Bu değerler, Osmanlı Medeniyeti döneminde son derecede gelişmiş ve dünyanın bir çok yerlerindeki medeniyetlere üstünlük kurulmasının sebepleri arasında yer almaktadır. Bu kaynaklardan aldıkları terbiye ve bilgilerle mücehhez Osmanlı insanları arasında temayüz eden: Kalemîyye, Mülkiyye; İlmîyye ve Seyfiyye mensupları medeniyet mimarları olmak vasıflarını taşımaktadır. Yine aynı kaynaklardan beslenmiş "bilge toplum" devletin gaza ve cihat siyaseti için uyarıcı ve kendi vasıflarını verileri "şen ve abad" ederek, yerli halkla Osmanlı Devleti'nin adil yönetimi altında beraber yaşamayı sürdürmektedirler.³⁹

İslâm tarihinin başından itibaren din ve devlet mü-nasebetleri hususunda iki esas yorum gelişmiştir. Birincisi, sıkı sıkıya bir yorumdur ki, din ve devlet hayatı hakkında "Kur'an" ve "Sünnet" in ebedi ve değişmez il-kelerine bağlıdır. Yalnız ve tek hükmetme hakkının Allah'a ait olduğu ve kainat mülkünde istediği gibi tasarruf edeceği ve hukukun tek kaynağının bulunduğu şek-lindedir. İslâm dininin korunmasında sağlam bir şekilde günümüze kadar gelmesinde bu düşüncenin önemli rolü vardır. İkincisi Allah'tan başka kanun koyucular olarak hükümdarları kabul eden görüştür. Kanun koyucular di-nin temel Nas'larına uygun olmak kaydıyla zaman ve ze-min sürecinde yaptıkları işleri din yetkilisi olarak Fakih-lere tasdik ettirmişlerdir. Osmanlılar ikinci yolu tercih etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ilk Fakih, Dursun Fak-i ve daha sonra Şeyhül İslâmlar bu vazifeyi ehliyetleri ölçüsünde temin etmişlerdir. Osmanlı'da bir terkip olarak ortaya çıkan "Şer'i-Şerif ve Kavanin-i Münif" bu yapının en veciz ifade edilışıdır. Umumî bir terkipte "Şer', Kanun ve Din, Devlet" şeklinde- dir. Bazen bu yorumlara muhalif görüşle- rin bulunduğu da bir gerçektir.⁴⁰ Os- manlı Devleti'nde şer'i hukuk ile mutlak idare arasında devletin kuruluşundan iti- baren kurulan ilgi sadece saray hayatının idarî ihtiyaçları için kaynak olarak kal- madı. Ulema Osmanlı cemiyetinde de kendisine yakışır yüksek bir rol buldular. Osmanlı uleması devletin idarecileriyle tam bir ittifak içinde bir hayat tarzı be- lirlemişlerdir. Böyle yapmakla ulema emir sahiplerinin hükümleri altına girdi- ler ama aynı zamanda dinin hukuki esaslarını da devle- tin merkezine getirmişlerdir. Osmanlı padişahları devle- tin her alanında tam yetkili olmalarında ulemadan meş- ruîyet alırken, kendileri de daima devletin sahipleri ol- duklarını düşünmektedirler.⁴¹ Osmanlı insanı da, idare- cilerini kim olursa olsunlar "İlahi bir iyilik" kabul et- mişleridir. Devletin bu iyilikle beraber yürümesi gerekti- ğini düşünmüşlerdir. Devlet'in idarî esasları "adab" ve bu adabı inşa edecek ve devam ettirecek olanlar ise, "edeb"li insanlardı. Adab, çoğunlukla ilim kelimesi ile karşılık bulur. İdareciler için h.k.m. kökünden türetilen "Hukema" da "bilgili"e tekabül eder ve devleti yöneten- ler bilge kişilerdi. Diğer taraftan devletin merasimleri "adab" ve "adâ" a uygun olmak durumundadır.⁴²

Osmanlı Devleti'nde XVI. asrın ikinci yarısına ka- dar devam eden olgunluk çağı bundan sonra birtakım sebeplerle bozulma alametleri göstermeye başlamış ve buhranlı dönemler ortaya çıkmıştır. Bu durumun sebep- lerini iki ana başlık halinde ortaya koymakta fayda var- dır. A- İdarî ve askerî durum: Kesin bir başlangıç tarihi ve olayı verilmemekle beraber, Kanuni'nin saltanatının son on yılında ortaya çıktığı fikri umumî kabul görme- ktedir. Osmanlı Devleti'nin asıl dinamiği olan hüküm- darlık müessesesi yara almış ve artık arka arkaya gelen

on dahi hükümdar dönemi sona ermiştir.⁴³ II. Selim (1566-1574), III. Murat (1574-1595) dönemlerinde daha önce ortaya çıkan buhranlar derinleşmeye başlamıştır. III. Mehmed'in (1595-1603) şehzâdeleri sancağa gönderme geleneğine son vermesiyle devlet tecrübesinden mahrum yetişen şehzâdeler, idarede daha da ciddi meslelere sebep olmuştur. Osmanlı'ya pahalıya mal olan şehzâdeler rekabeti, I. Ahmet'in (1603-1617) "Ekber ve Erşed" şartıyla bir karara bağlanacaksa da tecrübe eksikliği telafi edilememiştir. I. Ahmet'ten sonra II. Osman (1618-1622), IV. Murat (1622-1640), İbrahim (1640-648), IV. Mehmet (1648-1687) çocuk yaşta tahta geçeceklerdir. Saltanat liyakatsizliği, kapıkullarının askerî yapıda kuvvet kazanmasına sebep olmuş yeni silahlı güçler teşekkül etmiştir. Ordunun esasını meydana getiren Tımarlı sipahli bozulmuş askerî ıslahatlara rağmen devrin özelliklerine uygun tüfenkli askerî birlikler teşekkül ettirilememiştir. Gerçi Osmanlı ordusunda Levend ve Sekban gibi tüfenkli askerî birlikler bulunmakta ve savaşlarda da önemi başarılar kazanmaktaydı. Ama durum tımarlı sipahilerin aleyhine gitmekteydi. B- Sosyal ve ekonomik durum: Osmanlı mali yapısında da durum idarî ve askerî bozulmalara müsavî gitmekteydi. Tımar sisteminin bozulması toprak yapısını altüst etmiştir. Sarsılan yapı sadece vergilerin rakamlarla azalması olarak ortaya çıkmamış, toprakların işletme biçimleri iltizam ve emanet usulleri de ana yapıyı bozacak sıkıntıların sebebi olmuş ve yapı değişimleri reaya-nın aleyhine dönmüştür. Olağanüstü şartlarda alınan "avarız" vergiler normal alınan vergilere dönüşmüş ve bu durumdan en çok reaya zarar görmüştür.⁴⁴ İpek ve dokuma sanayiinde ortaya çıkan sıkıntıların sebebi Avrupalı tüccarların Osmanlı ülkesine girmesiyle başlayan süreçte gittikçe artan pay alma rekabeti Avrupalıların lehine çevrilmiş, Osmanlı esnaf ve tüccarına pahalıya mal olmuştur. Tarım alanında bunalım dönemi başlamış "büyük kaçgunluk" diye adlandırılan şartlar ağır vergi ve müsait olmayan iklim şartlarının da neticesiyle derinleşmiştir. Osmanlı köylüsünün konar-göçer hayatı tercihiyle derinleşmiştir. Halkın bir kısmı asker olmayı tercih ederken Anadolu'da ve Rumeli'de bir çok yer harabeye dönmüştür.⁴⁵ Osmanlı idaresinde reaya-askerî olarak birbirlerinden tam anlamıyla ayrı olan tebaa kesimleri devlet tarafından dengeli ve ahenkli olarak "daire-i adaleti sarsmayacak" şekilde bir arada tutulmaktaydılar. Dünyadaki ekonomik gelişmelerin etki alanına giren Osmanlı Devleti'nde temel ihtiyaçlarının temininde sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Tımar ve tımarlı sipahilerin bozulma devletin birbirleriyle ilintili yapısında sıkıntıları zincir-

Ahmet Karahişari, Müselsel kuha, (16.yy), (İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi)

lemeli bir şekilde dönüştürmüştür. Bu durum ayaklanmaların ve iç isyanların çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁶ Devletin idarecileri içine düşülen durumdan devleti kurtarmak için ıslahat çalışmalarına başlamışlardır. Gelenekçi diye nitelendirilen ıslahat çalışmaları geçici tedbirler olmaktan öteye gidememiştir.⁴⁷

XVI. asırda Osmanlı ülkesinde meydana gelen, Devlet'in yapısını ve sağlıklı düzenini bozan hadiseler, Osmanlı maşerî vicdanının ve hikmet alanının içinde yetişen bu insanların çatışmacı bir duruma gelmelerinin sebepleri olmuştur. XVI. asır Osmanlıların zirvede yaşadıkları hem de devlet ve toplum hayatında arızaların baş göstermeye başladıkları zamandır. Osmanlı Devleti'nde, hilafetin Mısır'ın zaptıyla Osmanlılara geçmesi ile artık devlet bütün Müslümanların hamiliği ve koruyuculuğuna yükselmiştir. En büyük İslâm devleti sıfatıyla hem "mükemmel"i hem de "kutsal"ı temsil etmektedir. Yani "Nizâm-ı alem"dir. Nizâm-ı alemin mümkün olduğunca değiştirilmeden korunması gerekir. Bu en kutlu vazifedir. Aksi takdirde "ihlal" olur. Devlet hayatında katılaşmayı temsil eden durumun iç ve dış sosyal ve siyasî sebepleri bulunmaktadır.⁴⁸ Osmanlı Devleti XVI. asrın başlarından itibaren devlet hazinesi üzerine çöken ağır para darlığından dolayı iç sarsılmaya başlamış, gelirleri artırmak için tahrirlerde halktan fazla vergi talep edilmiş bu da halkta huzursuzlukların artmasına sebep olmuştur. Artık devlet sağlıklı yürümektedir.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin idarî, askerî, iktisadî ve içtimâî hayatında meydana gelen sarsılma ve buhranlar ilmî hayata da yansımıştır. XVI. asrın ikinci yarısı ile XVII. asırdaki ilmî cereyanlar medrese ve müderrislerin çoğu kemiyet itibariyle hayli yekun tutsa da keyfiyet itibariyle yüksek ihatalı mütefekkirin azlığı ilim seviyesindeki düşüklüğü medrese teşkilatının bozulması çocuk molla-zâdelerin bilgisiz olarak yüksek makamları elde etmeleri gibi haller bilhassa XVII. asırdaki ilmî yürümüşür.⁵⁰

Ancak, ilim sahasında durgunluğun sebebi medreselerde okutulan akli ilimlerden vazgeçilmiş olmasıdır. Yalnız durgunluğu bir gerileme şeklinde anlamamak gerekir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde XVII. asırda çözümlenmenin yaşandığı siyasî ve iktisadî şartların yanında fikir ve kültür alanlarında hâlâ bir çok önemli simalar yetişmeye devam etmiştir. Divan şairleri, Nefî (öl. 1635) ve Nabî (öl. 1712), halka adeta Yunus Emre'yi hatırlatan Niyazî Mısırî (öl.1693)⁵¹ Büyük bir seyahatname yazar Evliya Çelebi, Koçi Bey, Tarihçi Naima (öl. 1716)⁵² ve büyük mütefekkir Kâtip Çelebi.⁵³ XVII. asırda medreselerdeki ilmî ve fikrî durgunluğa rağmen tekke medrese arasındaki daha önceki asırda başlayan anlaşmazlıklar

derinleşerek devam etmiş, medreselerdeki durgunluğa mukabil tekkelerdeki canlılık az da olsa sürmüştür. Hatta tekkelerde dinamik bir vaziyetin devam ettiğini söylemek gerekir. XVII. asra kadar Osmanlı sultanları ve idarecilerinin ulema, şeyh, gibi kişilere gösterdikleri müsamaha her zaman yerinde anlaşılmamıştır. Bazen bu müsamahalar istismar edilmekte -umumiyetle- Sünnî olmayan unsurlar tarafından yapılan ve bazen de siyasî şekilde tezahür eden cereyanlar devlet tarafından müdahale edilerek önlenmektedir. XVII. asırda Osmanlı Devleti'nin siyasî ve fikrî olarak ortaya çıkan şeriat muhalif hareketlere müdahaleleri sert olmaktadır. Cezalar sürgün şeklinde uygulanmakta, idama kadar uzananlar da olmaktadır.⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranlara hal çaresi bulmak durumunda olan idareciler, ilim ve fikir ehli insanların önünde iki tercih imkânı bulunmaktadır. Birincisi gelenekçi, ikincisi, yeni ve farklı bir çözüm yolu göstermektir. Tabii olarak birinci yol hem kolay hem de ilk akla gelendir. İkinci yol daha faydalı olsa bile yeni olmasından dolayı alacağı tepkiler bakımından belirsizdir. Şunu da unutmamak gerekir ki, toplumların ağır buhranlı ve sıkıntılı dönemlerinde zihniyet değişimleri de yaşanmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla bu şekilde buhranlı dönemlerde teklif edilen çareler ve geliştirilen fikirler makuliyet sınırlarını zorlayabilir. Ancak, akl-ı selimi ihmal ve ihlal etmemeleri gerekir. Osmanlı Devleti'nin XVI. asrın sonları ve XVII. asrın ilk yarısına kadar olan dönemdeki sıkıntıları ciddiye arz etmektedir. Devlet ve toplumun bütünüğü yakından etkileyen hadiseler herkesin kendisini gözden geçirmesine ve yeni tavırlar almasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde XVII. asırdaki medrese-tekke kavgalarını veya bir diğer ifade ile şeriat-tarikat anlaşmazlığı şeklinde tezahür eden şartları, gelişmelere karşı tavrı almak şeklinde değerlendirilmelidir. XVII. asırda ortaya çıkan Kadızâdeliler hareketini bir tavır alış hareketi tarzında anlamak gerekir. Kadızâdelerin hareketlerine esas olan düşüncesinin kurucusu Mehmet Birgivi'dir. (1522-1573), içinde yaşadığı dönemin hadiselerine hal çareleri olarak teklif ettiği görüş ve düşüncelerini yazdığı eserlerinde toplamıştır. En meşhûr eseri Tarikat-ı Muhammediyye'dir.⁵⁶

Birgivi, zamanın şartları içerisinde iyi eğitim almış bir medreseli, bunun yanında Osmanlı toplumunda derin tesirleri olan tasavvuf ve tarikatları yakından tanımış, hatta bir dönem bir tarikat müntesibi birisidir. Şeriatı korumak adıyla her türlü Bid'at'ın aleyhine yazılar yazmış ve devletin idarecilerini uyarmak maksadıyla İstanbul'a dâhi gelmiştir.⁵⁷ Birgivi'nin düşüncelerine esas olan Tarikat-ı Muhammediyye eseri, Allah'a hamd ve Peygamber'e ve aline salat-ı selam ile başlamıştır: Ham-

dın akabinde Allâh'a "ümmetlerin hayırlısı" mutedil bir ümmet"e dahil edilmesi için dualar etmiştir. Daha sonra kitabı niçin yazdığına, "Siret-i Ahmediyye'yi açıklamak istedim ta ki her Hakk yolcusu kendi amelini buna arzede... böylece doğruyu bulan, hataya düşenden; kurtulan helak olandan seçilip ayrıla." diye işaret ediyor. Kitap ve sünnete sınıksız sarılarak, Peygamber'in sünnetine uymayan bid'atlardan kaçınmayı tavsiye etmektedir. Sonrada Kitap ve sünnete tabi olmak hususlarındaki ayet ve hadislerden örnekler vermekte, Bid'at'ları bir başlık altında ve izahlarla yazmaktadır. Bu açıklamalarla Birgivi'nin düşüncesinin esasları da ortaya çıkmaktadır. Eser, a-Kitaba-Kur'an'a-sınıksız sarılmak, b) bid'atlar, c) Amelde iktisat. d) ilimlerin ruhsatlar -farz olanlar, yasaklananlar- ve hangi ilimlerin tahsiline müsaade edildiği, e) takva ve diğer bahisler bu başlıkların teferruatı şeklindedir. Eserini üç bab şeklinde tasnif etmiş ve her bir bab için birden fazla bölüm ayrılmış ve bölümler kısım ve bahislere ayrılmıştır.⁵⁸ İlk babın konusu Kur'an

ve sünnete sıkı sarılarak yaşamak başlığını taşımaktadır. Birgivi, İslâm'ın ilk ve örnek hayatının Peygamber ve O'na tabi olan sahabi ve tabiinle yaşandığını düşünmekte ve bunların yaşama biçimlerine "Ehl-i Sünnet" demektedir. Bu dönemi tek örnek olarak tavsiye etmektedir.⁵⁹

Birgivi'ye göre örnek yaşama biçiminden uzaklaşıldığı için devletin ve milletin başına sıkıntılar gelmiştir. Kurtuluşun çaresi de tekrar terk edilen o dönemin yaşama biçimine dönmekle mümkündür. Öyle sanıyoruz ki, Birgivi'nin düşünce sisteminin esaslarını "Bid'at" kelimesine yüklediği mana şekillendirmektedir.⁶⁰ Eserinde,

Bid'at'ın şer'i manası, Ashab-ı Kiram'dan sonra-din kurucusu tarafından ne sözle, ne fiille, ne açık, ne de işaretle hiçbir müsaade olmaksızın-dinde yapılan fazlalık ve noksanlıktır.⁶¹ Bu tarif bütün ilgili eserlerde aynı şekilde yapılmaktadır.⁶²

Sonra, Bid'at'la ilgili hadisleri kaydederek, Bid'at'ı küfür-sapkınlık arasında bir alana yerleştirmiştir. Dönemin ulemasını Bid'at'çılıkla itham etmiştir. Zira, Osmanlı ilim ve fikir adamları-Ehl-i Sünnet uleması ve tarikatlar-bid'at konusunda farklı düşünmektedirler. Bunlara göre Bid'at'lar vardır. Fakat bu Bid'atlar iki kısımda düşünülür: a) bid'at-ı hasene-iyi,güzel-, b) bid'at-ı seyyie-kötü, çirkin- dir. Bid'at-ı haseneler zaman, zemin şartlarının ortaya çıkardığı ve Müslümanların bunlarla yaşamasında bir sakınca olmayan, hatta insanları iyiye ve güzele götürdükleri için tercih edilebilir kıymet hükümleridir.⁶³ Birgivi'nin bu görüşlerine devrin ilim ve tefekkür adamları da karşı çıkmışlardır. Bunların arasında Şeyhül-İslâm Ebusuûd Efendi'de bulunmaktadır.⁶⁴

Kâbe

Birgivi'nin görüşleri arasında üzerinde durulması gereken ikinci mesele, ilimlerin tahsili konusudur. Birgivi, ilimleri üçe ayırmaktadır: a) emredilen ilimler b) yasak edilen ilimler c) mendup ilimler. Birinci kısım farz-ı ayın ve farz-ı kifaye şeklinde tasnif edilmiştir. Farz-ı ayın ilimler her Müslümanın bizzat kendisini ahlal için lüzumlu ilimdir ki, mutlaka herkesin bizzat öğrenmesi lazım gelen ilimdir. İhtiyaç farz ise bilgi farz ihtiyaç vacipse bilgi de vaciptir. Namaz, oruç, hac gibi farz-ı kifaye olan ilim ise, başkalarının hallerine ait olan ilimdir. Burada ihtiyarılık vardır. Gerekliği zaman öğrenilmesi gerekir. Kişiden çok toplumun ihtiyaçları olduğu için toplumda birkaç kişi yerine getirirse, maksat hasıl olur. Fıkıh, tefsir, hadis vs. Yasak edilen ilimler ise, kelam ve yıldız ilmi gibi. Bu ilimlerin ihtiyaçtan fazlasının öğrenilmesi ve araştırılması şu şekilde ifade ediliyor. İlahiyattan şeriata muhalif olanlar "ehl-i mürekkeptir" ve tahsili caiz değildir. Ancak, "hasmını reddetmek için öğrenilmesinde bir beis yoktur".

Mendup olan ilimler, ibadetler için teferruatlı bilgiler öğrenmektir. Tıp da buna dahildir. Bu ilimlerin bilgileri hayatiyet arz ediyorsa bunların öğrenilmesi gerekir. Osmanlı medreselerinde akli ilimlerin kovulmasının sebebi olarak gösterilen bu düşüncelerde iki hususa dikkat çekilmesi gerekmektedir. Birincisi, akli ilimler konusundaki tavrı müspet değildir. İkincisi, ilimlerin caiz olma alanı belirlenirken bir eşaş tespit edilmektedir; "hasmını reddetmek için" şartıyla akli ilimlerin öğrenilmesine cevaz verilmesidir. Bu konu teferruatlı tartışılmadığı için bazı hususlar muğlak ve muallakta kalmıştır. Hasımları reddetmekten kastedilen kimlerdir? Eğer bunlar Müslüman olmayan, diğer dinlerin mensupları mıdır? Yoksa Müslüman olup kendisi gibi düşünmeyenler midir? Bu soruların cevapları net olarak belli değildir. Buna rağmen dikkatlerden kaçmaması gereken bir husus, şartlı da olsa akli ilimlere "ruhsat" verilmiş olmasıdır. Bir muğlak durum da bu ilimler nelerde ve kimler tarafından okutulabileceklerdir. Eğer hasmı devlet tarif ederse o zaman bu tarifi devlete yaptırılması hususunda bir bilgi gerekiyor ki bu da eserde sarih değildir.⁶⁵ Birgivi'nin Devlet konusunda düşüncelerinin, dönemin Osmanlı ilim çevrelerinden farklı olduğu bilinmektedir. Devlet konusunda İbni Teymiyye'ye yakın görüşleri bulunmaktadır.⁶⁶

Üçünü mesele, Emr-i bil maruf yapmak konusudur. Ali İmran suresinin, "Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki, (onlar herkesi) hayra çağırınsınlar, iyiliği emretsinler kötülükten vaz geçirmeye çalışsınlar işte onlar muradına erenlerin ta kendileridir" mealindeki 104. ayetini esas alarak düşüncelerini yazmıştır. Arkasından Müslim'den, Ebu Sa'îd'den rivayet edilen bir hadisi "Sizden biriniz bir kötülük gördüğünde onu eliyle değiştirsin.

Buna gücü yetmiyorsa, diliyle değiştirsin. Buna da güç yetiremezse kalbiyle buğzetsin ki, bu imanın en zayıfıdır" hadisini ilave ederek emr-i marufun "vacip" olduğu kanaatini belirtmiştir.⁶⁷

Birgivi'nin bu görüş ve düşünceleri daha önce İslâm dünyasında gördüğümüz İbni Teymiyye ve talebesi İbnü'l-Kayyum el-Cevziyye (öl. 1350) ve başka İslâm alimlerinin görüşlerinin tekrarından başka bir şey değildir.⁶⁸ İslâm tarihinde, Ehl-i Sünnet denilen ve İslâm alimlerinin çoğunluğunun ittifakını almış görüşler teferruatlı bilinmektedir. Kısaca, toplumun -millet- mutluluk ve saadetini sağlamak, millet hayatında huzursuzluklara sebep olan her türlü aksaklıkları önlemek için tedbirler almak idare ve idarecilerin vazifesidir. Adalet ve hizmet etmekle vazifeli hükümdarın "kut"u -siyasi hakimiyet hakkı- ancak bu şartlar yerine getirilirse devam eder aksi takdirde kut'u kaybeder. Pekala XVII. asırda Osmanlı hükümdarları da aynı anlayış ve düşünce içerisinde devleti idare etmektedirler.⁶⁹

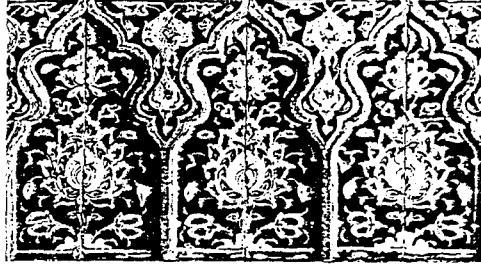
Birgivi kendi düşüncelerinin tutarlı olması için tatbik edilebilir "meşruîyyet alanı" hazırlamak ve toplum ve hükümdarlar üzerinde nüfuz meydana getirebilmek imkânı hazırlamak ve idarecileri kendi düşünceleri istikametinde yönlendirmek maksadıyla bu görüşlere yer vermektedir. Buraya kadar bizce önemli bulduğumuz ve Birgivi'nin düşünce miğferini oluşturan görüşlerin tespitlerini yaptıktan sonra bu görüşleri XVII. asra taşıyan Kadızâdelilerin görüşleri ve tartışmalarını değerlendirebiliriz.

XVI. asrın ikinci yarısında başlayan iç ve dış meseleler XVII. asırda iyice ağırlaşmıştır. Devlet'in içine düştüğü durum her kesimden insanları etkilemektedir. Tabii olarak devlet idarecileri ve toplumun fertleri kendi seviyesine uygun tepkilerde bulunmakta ve çareler aramaktadırlar. Osmanlı Devleti'nin idarecileri meseleleri çözmek için hal çareleri aramaya devam etmektedir. Osmanlı ilim ve fikir adamları da nasihatname türü layihalar yazmakta ve hükümdarlara takdim etmektedirler. Koçi Bey⁷⁰ risalesini IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sunmuştur. Aynı zaman diliminde Kitab-ı Müstetab, Hızır-ül-Mülük ve Kitab-ı Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'l-Mü'minin⁷¹ adlarıyla eserler yazılmıştır. IV. Murat'ın devleti fiilen idaresine aldığı 1630'dan sonra ülkedeki sıkıntılara hal çareleri bulabilmek için ıslahatlarına başlamıştır. IV. Murat önce Osmanlı cemiyet düzenini bozan; toplum hayatında yaygılaşan ve insanları miskinliğe sevk eden kahvehaneler ve tütün içmek gibi alışkanlıkların önünün alınması gerektiği düşüncesindedir.⁷² Alınan çok sert tedbirlerle ve yasaklarla cemiyet düzeni sağlanmıştır.⁷³ Osmanlı toplumunda yaklaşık yüz yıllık

Rüstem Paşa Camii çinilerinden ayrıntı, (Ulga Vogt-Göknil, Mimar Sinan, s. 108)

alışkanlıklar olarak devam etmekte olan bu keyf verici alışkanlıklara sert tedbirler almak hususu, devlet ve ilim çevrelerinde pek taraftar bulamamıştır. Bu hususta IV. Murat'ın isteklerine tek meşruiyet verenler Kadızâdelilerdir. XVII. asrın ilk çeyreğinden itibaren güçlenen ve devlet idarecilerinden de yakın ilgi gören bu insanların başında Kadızâde Mehmet Efendi⁷⁴ adında İstanbul'da vaizlik yapan birisi bulunmaktadır. Fikrî kaynağı yukarıda tanıttığımız Birgivi Mehmet Efendi'dir. Birgivi'nin bütün fikirlerine tam olarak bağlılık gösteren takipçileri, devletin sıkıntılarının sebebi olarak belirledikleri meseleleri, Bid'at diye nitelendirmişler ve bu konuları cami kürsülerinde, vaaz-ı nasihatla bulundukları vaizlik makamlarından dile getirmişlerdir. Bu vaizlerin sözlerinin tesiri ve devletin istediği tarzda halka bilgi vermeleri dönemin idarecilerini memnun etmektedir. Osmanlı tarihinde "Hoca Nüfuzu" diye de adlandırılan bu husus, XVII. asırda ciddi sıkıntılara sebep olmuş halkı da hayli huzursuz etmiştir. IV. Murat üzerinde nüfuz sahibi olan Kadızâde Mehmet Efendi'nin Osmanlı sarayına yakınlığı daha önce başlamıştır. III. Murat, Manisa'da şehzâdeliğinden

I. Mehmetin Türbesi'nden detay

de tanıdığı Kadızâde Mehmet Efendi-Şeyh Süca-yi, tahata geçince İstanbul'a getirtmiş ve kendisine hayli kıymet vermiştir.⁷⁵ Kadızâde'nin ilmi ve fikrî seviyesi devrin meselelerini çözmede ne kadar yeterli? bu tartışmalı ancak, belki daha ciddi bir durum ahlaki olarak hırslı olmasıdır. Hırsın, aklın "makuliyet" alanını daralttığı için sağlıklı hükümler vermesine mani olmaktadır.⁷⁶

Kısa zamanda cerbezisiyle Molla Gürani Camii vaizliğinden Ayasofya vaizliğine terfi ettirilmiştir.⁷⁷ Bundan sonra IV. Murat üzerinde nüfuz kuran Kadızâde idare üzerinde gittikçe etkisini artıracaktır. "Ne din ve ne de dünya için faydası olmayan fikirleri"ni devlet idarecilerine kabul ettirerek uygulamaya koyduracak ve bozulan cemiyet hayatının düzeltilmesi yerine huzursuzlukları artıracaktır. Kadızâde Mehmet Efendi, XVII. asrın başlarında daha da ağırlaşan iktisadî, içtimai ve siyasî şartlardan kurtuluş için yapılması gerekenleri bir layiha şeklinde Sultan IV. Murat'a sunmuştur. Tacu'r-resail fi Menahici'l-Vesail adındaki risalenin İbni Teymiyye'nin es-Siyasetü's-şer'iyye adındaki devlet hakkındaki risalesinin tercümesidir.⁷⁸ Kadızâde'nin görüşleri İbni Teymiyye ile üstadı olan Birgivi'nin görüşlerinin bir bütün halinde ortaya konulmasından başka bir şey değildir. Kadızâdeliler, aynı zamanda tarihi uzlaşmayı da ihlal ederek toplumda derin yaralar açmışlardır. Zira, İmam-ı Gazali'nin (öl. 1111) uzlaştırdığı şeriat-tarikat ahengini de bozmuşlardır. Kadızâdeliler, daha önceki ve sonraki Selefilere gibi devletin içine düştüğü buhrandan kurtuluşun ancak Kur'an ve sünnetle dönmekle mümkün olacağı aksi şartların devleti felakete götüreceğini savunmuşlardır.⁷⁹

Kadızâdelilerin tartıştıkları konular 21 başlık altında toplanmıştır: 1- Akla dayanan ilimlerin meşru olup olmadığı, 2- Hızır Aleyhisselam'ın hayatta olup olmadığı, 3- Teganni (Ezan, Kur'an, Mevlit vs.'nin makamla okunup okunmayacağı), 4- Sema ve Devranın caiz görülüp, görülmeceği, 5- Tasliye (Hz. Muhammed'e salavat okuma) ve tarziyenin (Sahabeye Radiyallahü anh demek) icap edip, etmediği, 6- Tütün içmenin caiz olup, olmadığı 7- Hz. Muhammed'in ebeveyninin imanla ölüp, ölmediği, 8- Firavun'un imanın makbul olup olmadığı, 9- Muhyiddin-i Arabi'nin kafir sayılıp sayılmayacağı, 10- Yezid'e lanet edilip edilmeyeceği, 11- Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ortaya çıkan örf ve adetlerin terkinin şart olup olmadığı, 12- Kabir ve türbe ziyaretlerinin caiz olup olmadığı, 13- Regaib, Kadir ve Berat gibi gecelerde cemaatle ibadet yapılıp yapılmayacağı, 14- İnhina (Büyüklerin eteklerini öpmenin ve eğilerek selam vermenin doğru olup olmadığı), 15- Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker (İyiliği emir ve kötülüğü menetmek) meselesi, 16- Rüsvet almanın caiz olup olmadığı,

17- Müsafaha etmek (el sıkışmak), 18- Kahve içmenin caiz olup olmadığı, 19- Millet-din meselesi, 20-21- Tarikat-Şeriat tartışmaları (Ebusuud Efendi-Mehmet Birgivi ve Kadızâde-Sivasi)⁸⁰ yukarıdaki konuları Kâtip Çelebi'nin daha önce adını zikrettiğimiz eserinden almayı uygun bulduk. Bu konuları değerlendirirken yukarıda Birgivi'nin görüşlerini değerlendirirken de yapıldığı gibi, Umumi bir tasnifle üç esas, diğerleri tali olmak üzere bir çerçevede ele alınabileceği tablo çıkarılabilir.

Bid'at diye tarif edilenler ve bunların yasaklanması, akli ilimlerin medreselerde okutulmasında Birgivi'nin görüşlerinin tekrar edilmesi ve bütün bunları yapılmasını meşruluk zeminine sağlanmasında "Emr-i bi'l-Ma'ruf" yapılmasının "vacip" olduğu düşünceleridir. Bu konularda yanlış gördüklerini devlet idarecilerine yasaklatma şeklinde bir ıslahat fikirleri vardır. Kadızâdeliler, Kadızâde Mehmet ve ondan sonra da Üstüvani Mehmet⁸¹ tarafından sevk ve idare edilmişlerdir. IV. Mehmet devrinin ortalarına kadar giderek artan bir şiddetle görüşlerini sürdürmüşler ve muhaliflerine de çok sert davranmışlar onları ya susturmuş veya öldürmüşlerdir. Bütün bunlara cüret etmelerine sebep devletin merkezindeki idarecilerin kesinlikle hoş görmeleri ve destek vermeleridir. Burada bu hususun tamamını izaha gerek görmedik.⁸² Bütün Selefilere gibi Kadızâdelilerin de fikirleri "Makulattan"⁸³ uzak olması dolayısıyla devrinin akl-ı selim insanları tarafında iltifat edilmemiş ve Osmanlı ahalisinin maşeri vicdanında da yer bulamamıştır. XVII. asırda Osmanlıların en ünlü müfekkirlere olan Kâtip Çelebi bu fikirlere en şiddetli karşı gelenlerden biridir. Kâ-

çip Çelebi, yukarıda kaynak bilgiler verdiğimiz karşı bir eser kaleme almıştır. Yine aynı zaman diliminde yaşayan Abdülmecid Sıvasi adında bir tarikat-Halveti-şeyhi de muhalif görüşler belirtmiştir. Sıvasi aynı zamanda tartışmaların merkezinde bir isimdir. Kadızâdeliler-Sıvasi mücadeleleri tarihi kayıtlarda çoğunlukla şeriat-tarikat kavgaları olarak yorumlanmışlardır. Her şeyden önce bu münakaşalar bir şeriat taraftarı ile bir tarikat şeyhinin kendi şahsi dünyalarını müdafaa mücadelesi değildir. Her iki kişi haklı veya haksız arkalarında kalabalık toplum kitlelerini temsil etmektedirler. Burada dikkatten kaçmaması gereken husus, Osmanlı'da ulemanın devletle olan yakınlığı ve devletin toplum nezdinde olan yüksek itibarıdır. XVI. asırda Birgivi-Ebussuud tartışmalarında tarafsız kalan devlet, Ebussuud'un görüşlerini tercih etmiştir. XVII. asırda ise Osmanlı idarecileri devletin selametine önce Kadızâdelileri tercih etmiş görüşlerinden istifade ederek toplumu zabt u rabt altına almak için istifade etmiştir. Daha sonra Kadızâdeliler tehlikeli ve devleti tehdit eden bir unsur olarak ortadan kaldırılmışlardır. Bundan dolayı Kadızâdelilerin itibar görmeyen fikirleri devlet için "zaruret" nispetinde istifade edilebilir fikirlermiş gibi düşünülebilir. Burada kastımız Kadızâdelilerin Teymiyyeci -Hambeli- devlet anlayışına Osmanlıların hoşgörüsü değildir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri görülen ulema-devlet yakınlığı ve devletin gerekmesi halinde ulemanın bir kısmının görüşlerini tercih edebileceğinin ortaya çıkmış olmasıdır. Kadızâdelilerin fikirlerinin tahlil ve tenkit edilmesi hususunda ise, aynı devirde yaşamış ve "Akl-ı Selim'i" temsil eden Kâtip Çelebi'nin görüşlerinin burada zikredilmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Seramik, kandil (1512-15).
(British Museum)

Kâtip Çelebi en esas diye belirttiğimiz bid'at konusunda şunları yazmaktadır. "Bid'at odur ki, din ve dünya işlerinde, Peygamberden sonra gelen dört halife zamanında, yahut daha sonra çıkmış ola. Hazret-i Peygamber -Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun- ve ulu arkadaşları- Allah onların hepsinden razı olsun- zamanında olmayıp kavli, fiili ve taktiri sünnetlerden biriyle O'na işaret olunmamış ola ve hakkında eserler bulunmaya. Bu makale iki bölüktür. Birine bid't-ı hasene derler. İlk zamanlarda olmayıp sonradan gerektiği için din ulularının caiz gördükleridir. Mesela minareler yapmak, kitaplar yazmak gibi. Bir bölümü de bid'at-ı Seyyiedir. İtikat işlerinde sünnet ehlinden başka yoldan azmış olan bölüklerin akaidi gibi. Ve dinin amel ile ilgili konularında halkın kendi aşılsız inancına göre ibadetler ortaya koymak gibi".⁸⁶ Akli ilimlerin okunması ve okutulması konusunda da eserinde bir bölüm ayıran Kâtip Çelebi, ilimler meselesini teferruatlı tartıştıktan sonra, "İmdi gerek ki basiret sahipleri, insanlığın ondan ayrılmaz yönleri olan temeddünün ve toplu halde yaşamının gerektirdik-

lerini... -bilmeli bu bilindikten sonra da-hikmet-i temeddünün-medeni olmanın- sırları gittikçe açılır..." demektedir.⁸⁵ Kâtip Çelebi, Emr-i bi'l Ma'ruf konusunda da hassas tahliller yapmıştır. Bu hususta İslâm alimlerinin vacip veya mutlak vacip dediklerini belirttikten sonra emr-i bi'l ma'ruf yapacak kişilerin yedi kayıtlı dokuz şartı taşımaları gerektiğini belirtmektedir. Eğer ehil kişiler yapmazlarsa "Müslümanların birbirleriyle savaşım döğüşmelerinin çoğu buna dayanmaktadır"⁸⁶ demektedir. Kadızâdeliler-Sıvasi çatışmalarında taraf olan ve tekeyi temsil eden, Sıvasi'de, Bid'at'le ilgili lügat ve ıstılahta bilgiler verdikten sonra, -lügat ve ıstılahta, Birgivi ve Kâtip Çelebi ile aynı düşünmekte- "Şeriatta hakkında delil bulunmayan ve sonradan ihdas edilen şey, her ne kadar lügat bakımından bid'at olsa da şeriat açısından bid'at değildir"⁸⁷ demektedir.⁸⁸ Akli ilimlerin okutulması, okunması ve Emr-i bi'l-Ma'ruf konularında da Sıvasi'nin görüşleri⁸⁹ Kâtip Çelebi'nin görüşleri ile yakınlık göstermekte ve Akl-ı Selimi temsil etmektedir. Bu düşüncelerin Osmanlı tefekkürü içerisindeki yerinin değerlendirilmesi halinde her bir konu hakkında düşünceler yerine umumî bir değerlendirme daha doğru olur düşüncesindeyiz.

Bir fikrin tahlilinde iki kelime anahtar durumundadır: "akıl" ve "hikmet"; bu kelimelerin etrafında şekillenen diğer kavramlar tali malzemelerdir. Allah'ın emirlerinin muhatabı insandır. Muhatabın olmazsa olmazı ise, "akıl" dır. Zira aklı olmayan düşünemez ve mükellef insan da değildir. Bir insanın düşünme melekelerinin merkezinde akıl ve hikmetin yanında bilgi ve fikir de son derece önemlidir. Bunlar tefekkür adamının -mütefekkirin- temel malzemeleridir. Aklın tarifini yapmak zor görünmektedir.

Akl, insanın varlığını devam ettirmesi için kendinde var olan ve onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliktir. İnsanın akla ihtiyacı hususunda izah yapacak değiliz. Ancak Türk tefekkürünün İslâm öncesi döneminde bilgi ve bilgeliğin önemini nasıl mitoloji, destanlar ve Orhun Kitâbelerinde arıyorsa⁹⁰, İslâmî dönem Türk-İslâm tefekkürü için, İslâm dininin temel kaynakları Kur'an ve hadislerle beraber Divân-ı Lügât-ı Türk, Kutadgu Bilig başta olmak üzere nasihatname türünden eserler ve diğer edebi ve sanarla ilgili eserlere de müracaat edilmektedir.⁹¹ Kur'an akıl sahiplerine seslenmekte, O'nu ancak akıl sahiplerinin anlayacağını dile getirmekte, aklın bilgi ve bilmek için şart olduğu belirtilmektedir.⁹² Tefekkür aklın işleyişi ve çalışması manasına gelmektedir. Bu mefhumla alakalı da Kur'an da onsekiz ayet bulunmaktadır.⁹³ Bilgelik kelimesine karşılık kullanılabilen hikmet, sözünde ve yaptıklarında isabetli olmak, her şeyi yerli yerine koymak şeklinde tarif edilmiştir.⁹⁴ Tefekkürün mahsulü demek olan bilgi ise, bir nesnenin ne olduğu sorusunun cevabına sahip olmaktır.

Bu hususta da bir çok ayet bulunmaktadır.⁹⁵ Kur'an'da bu kelimeler yalnız kullanıldıkları gibi bir kaç birlikte de kullanılmaktadırlar.⁹⁶ Hadis kitaplarında "Kitâb-ı ilim" başlıkları altında toplanan hadisler bulunmaktadır.⁹⁷ Dinî kaynakların övdükleri gibi, Türk dilindeki bir çok atasözü ve deyim de bu kelimelerin etrafında kurulmaktadır.⁹⁸

XVII. asırdan itibaren Osmanlı'da ve bütün İslâm dünyasında tefekkür alanında durgunluğun başladığı umumî kabul görmektedir. Bunun bir çok sebeplerinin olduğu muhakkaktır. Bazı ilim çevreleri tefekkür durgunluğunu Gazzali'yle (öl. 1111) başlatmakta iseler de iddiaları tutarlı bulunmamaktadır. Ancak, XVI. asırda İslâm coğrafyasında ve Osmanlı ülkesinde meydana gelen siyasî, içtimai ve iktisadî şartların neticesinde menfi değişimler tefekkür hayatını da menfi yönde etkilemiştir. XVII. asıra gelindiğinde iç ve dış sebeplerle başlayan sosyal hareketsizlik durgun ve dar bir çevre, durgun ve dar bir düşünce alışkanlığı doğurur. Artı zihinler çevreye dikkat etmez. Düşüncenin ufukları daralır ve daralan, sığlaşan alanlarda çaba ve gayret göstermek isteyen mütefekkirler derinleşmenin neticesinde azalan fikir malzemelerini yüksek zekalarıyla da şekillendirirler de ortaya çıkan zenginleşmiş yeni ürün değil⁹⁹, öz ve cevher gibi algılansa da eski ve ihtiyacı karşılamaktan uzak olan kıymetlerdir. Halbuki, İslâm'ın temel inanç ve itikat değerlerini özünde muhafaza ederek akıl ve ilmi kullanacak mütefekkirlerin hikmet mesleğiyle bilgelik meyvelerinin olma ve olgunlaşmasını sağlamaları gerekmektedir. Belki, Selefîye'nin felsefî düşünce ve münakaşayı toptan reddetmesi, zühd ve tasavvufun ise amel ve düşünce yerine keşfe yönelmeyi terk ederek¹⁰⁰ toplumun

ihtiyaçlarına çözüm bulması daha doğru olurdu. Osmanlı Devleti'ndeki Kadızâdelilerin eksikliklerinden birisi de İslâm toplumunun meselelerine hal çaresi ararken tarihi mirası ihmal etmiş olmalarıdır, diye düşünüyoruz.

Burada "tarihi" olanla "dinî" olan gibi bir ayrıma gitmek niyetinde değiliz. İslâm toplumlarının hayatlarında böyle bir ayrımın yapılması zordur. Bu zorluktan kaynaklanan ciddi bir durum söz konusudur. Toplumların tarihi süreçlerinde kazandıklarının Bid'at olarak nitelendirilmeleridir. Bundan sağlıklı -Bid'at'a bulaşmadan- çıkmanın yolu; tarihî olan ile dinî olanlar arasındaki tezatları ayıklamak ve dinî safiyetini asliyetini koruyarak tarihten de istifade etmektir. Bunun tarihte örnekleri çoktur.¹⁰¹

Fakat dinin tarihi sürecinin göz ardı edilemeyeceği gerçeğini hatırlatmak niyetindeyiz. Bu tarihi süreç, bir çok sıkıntıların çözümlerini kolaylaştıracak kültür ve bilgi birikimine sahiptir. İslâm tarihinde Kadızâdeliler de dahil Selefî hareketlerin her zaman aynı hataya düşmelerinin sebepleri bu olmalıdır. Burada şuna dikkat çekmek gerekmektedir. Osmanlı döneminde -belki de bugün- Türk-İslâm tefekkürünün dinî kaynakları olan Kur'an ve sünnet değişmeyeceğine, tarihî miras da zengin olduğuna ve reddedilemeyeceğine göre, mesele tefekkürü yapacak olan mütefekkirin "kim" olduğu veya olacağıdır. Kim "hüviyet" ve "şahsiyet"i bütün olarak ifade etmektedir.

Karşıma çıkan sorunun cevabı pek kolay olmasa da mümkündür. İnsan kendini "tanımak" ve "tanışmak" ikili merhalelerini tamamlayıp "kamil" olmak zorundadır.¹⁰² XVII. asır ve ondan sonraki dönemde mütefekkir kıtlığının sebebi budur diye düşünüyoruz.

Şehzade Mustafa türbesinden çini süslemesinin ayrıntı

DİPNOTLAR

1. Fahri Unan, "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhalefet: Birgivi Mehmet Efendi", Türk Yurdu, S. 36, Ankara 1990, s. 33-42.
2. M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Deneme", Türk Yurdu, S. 49, Ankara 1991, s. 20-32.
3. Selefî hareket, itikaten Ehl-i Sünnet mezhebi üzerinde olan sahabi ve tabiinin yolu demektir. İslâm dünyasında daha sonra itikad ve amelde yeni Ehl-i Sünnet mezhepler ortaya çıkınca bu defa, bu zamana ve şartlara göre çıkan düşüncelere karşı olan ve onları tasfiye etmek isteyen görüş ve düşüncelere "Selefîye" denilmeye başlanmıştır. (Bkz. Ali Aslan Aydın, İslâm İnançları ve Felsefesi, Ankara 1964, s. 48-51; İslâm tarihinde görülen selefî hareketler: Teymiyyecilik ve Vahhabilik için bkz. Hüseyin G. Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1988; Hüseyin Açı, İslâm'ın İnanç Esasları, Ankara 1992, s. 124-138.
4. Sabri F. Ülgener, İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul 1991, s. 11-15 (S. F. Ülgener, Zihniyet ve Din ve Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti, isimli eserlerinde de toplumların buhranlı zamanları ile zihniyet değişimleri arasındaki alakayı etkilemekte ve bir cümle ile ifade etmek gerekirse şöyle demektir: İktisat, siyaset, din, kültür ve zihniyet arasında esaslı bağlar bulunmakta bu mevzuların tarihi zihniyetler bilinmeden yazılmamalıdır).
5. Ahmet Refik, Osmanlı'da Hoca Nüfuzu, İstanbul 1997.
6. A. Y. Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Pürüzanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", Türk Kültürü Araştırmaları, XVII-XXI/1-2, Ankara 1984, s. 208-225.
7. Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, İstanbul 1317, s. 422.
8. Hilmi Ziya Ülken, Türk Tefekkür Tarihi, Ankara 1933, s. 3.
9. Bkz. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1978.
10. İbrahim Kaba, "Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu", Osmanlı, C. 7, Ankara 1999, s. 38-39.
11. Mustafa Çetin Varlık, "Anadolu Beylikleri", D. G. İ. T. İstanbul 1989, s. 483-592; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Türk Beylikleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1988, s. 209-232.
12. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1980, s. 331-342 [Osmanlı medreselerinde ders okutan müderrisler iki ana kaynaktan beslenmişlerdir. Akli ilimlerde, Şam, Mısır nakli ilimlerde ise, Bağdat Semerkant bölgeleridir. Bu bölgeler o çağın geleneklerine göre bugün ekol diyebileceğimiz usul ve bilginin belli bir zihniyet, disiplin ve bilgiden müteşekkil verildiği yerlerdir. Mesele, Orhan Bey'in kurdurduğu İznik Medresesi'nin (1331) müderrisleri Davud-ı Kayseri, eğitimini Kayseri ve Kahire'de Aleaddin Ali Es-